

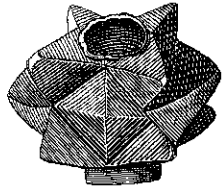
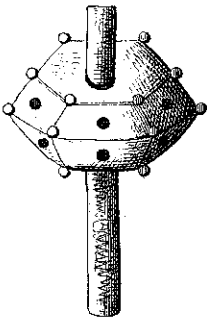
FRIESCHE OUDHEDEN.

MEDEDEELINGEN

VAN

MR. J. DIRKS.

I—IV.



FRIESCHE OUDHEDEN.

MEDEDEELINGEN VAN MR. J. DIRKS.

I. DE BRONZEN MORGENSTER.

Plaat 1.

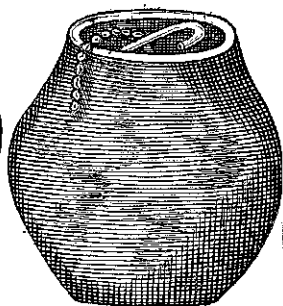
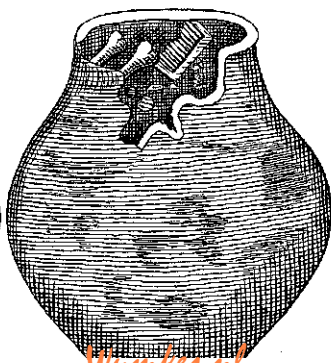
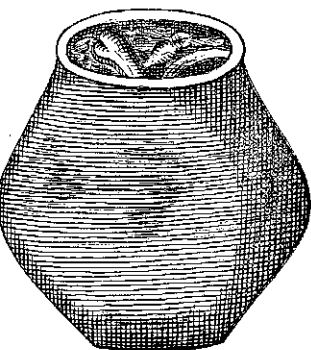
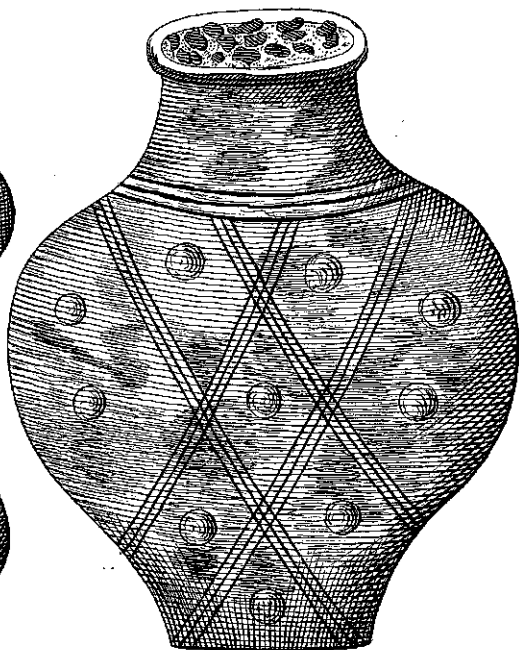
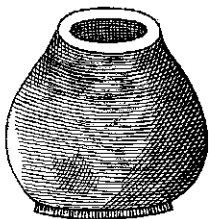
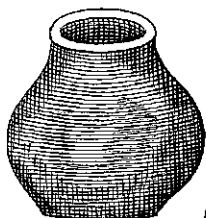
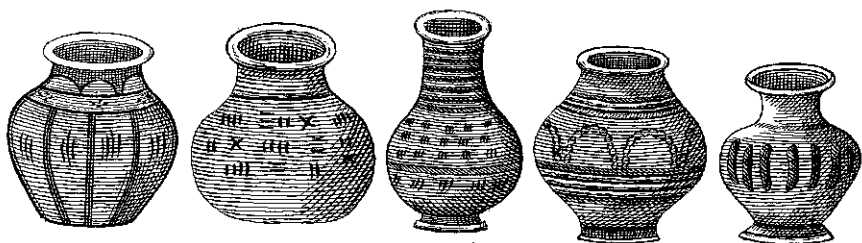
In October 1873 ontving het Museum van Oudheden te *Leiden*, door tusschenkomst van den hoogleeraar S. Vissering aldaar, een tot dus verre in die verzameling uniek en bijna gaaf bewaard voorwerp, gevonden te *Hartwerd* in *Friesland*, bij het afgraven van een terp (het eigendom van, zoo ik meen, de Friesche echtgenoot van den schenker). Het is een gegoten bronzen *dodekaëder*; een voorwerp, aldus genaamd naar zijne *twaalf* (*dodeka*) *zijden* en *punten*. Het is zoo groot als een gewone appel, hol en aan iedere zijde van een gat en op iedere punt van een bolletje voorzien. De gedaante is op de hierbij gevoegde plaat afgebeeld.

De heer Dr. Pleijte, conservator van genoemd museum, en de heer Hooft van Iddekinge (welke laatste mij bij brief van 16 Oct. 1874, deze mededeeling, vergezeld van een paar schetsjes, toezond) geloofden, dat het op een stok bevestigd is geweest *en als waardigheids-teeken werd gebruikt*. De *batons de marechal* en de zoo gevreesde *morgensterren* of twaalfhoekige knuppels in de middeleeuwen hadden ook die gedaante. „Eene daarbij gevondene *fibula* of mantelhaak doet,” zoo schreef mij de mededeeler, „dit voorwerp vermoedelijk als uit den Fran-

kischen tijd herkomstig kennen." — Het spijt mij met den mededeeler, dat dit voorwerp wederom voor het Friesche Kabinet van Oudheden is verloren gegaan en den weg naar *Leiden* met de Wieuwerdsche gouden sieraden (die op *veertien maal* meer waarde dan waarvoor zij gekocht zijn door een kenner, den heer Charvet en anderen, thans geschat worden) gevolgd zijn; maar eene zaak troost ons, dat ook dit voorwerp althans in ons land is gebleven.

Ik heb bij de gissing van de heeren Pleijte en Iddekinge over de bestemming van het voorwerp eene bijvoeging, die deze bevestigt. In onze genootschappelijke, allengs rijker wordende boekerij viel mij in handen een klein boekskes (36 bl. kl. 8vo), getiteld: *Die keltischen und römischen Antiken in Steiermark*, von Eduard Pratobevera, Archivar am St. Joanneum. In dit te Gratz in Stiermarken, in 1856 gedrukte geschriftje (een afdruk uit een tijdschrift, getiteld: *Der Aufmerksame*) vindt men s. 33 een dergelijk voorwerp als het beschrevene afgebeeld, met deze opheldering: „*Morgensterren* van brons komen, hoe meer men naar het Noorden en Westen gaat, des te zeldzamer voor. Het meest of het veelvuldigst worden zij in de beneden Donaustreken opgegraven. *Menigmalen zijn zij zoo klein, dat zij onmogelijk als werkelijke wapens kunnen aangenomen worden*; soms zijn zij zoo groot en zwaar, dat zij als ware *morgensterren* of twaalfkantig wapentuig kunnen dienen. De bij de Magyaren en Turken veel geliefde *Busogan*, die nu eens als bevelhebbersstaf, dan eens als wapen dient, ontstond zeker uit dezen morgenster." Hoe kwam dit Magyaarsch voorwerp in *Friesland*? Dat de Magyaren koperen d. i. bronzen wapens hadden, meldt *het Oera Linda boek*, bl. 73. Frya's volk, zoo lezen wij meermalen aldaar, kwam met hen in aanraking. Is dit nog een aanschouwelijk souvenir daarvan? Vragen staat vrij.

FRIESCHE URNEN.



II. URNEN EN ANDERE OUDE VOORWERPEN,
IN HET BEGIN DER ACHTTIENDE EEUW IN
FRIESLAND GEVONDEN EN IN DUITSCH-
LAND AFGEBEELD.

Plaat 3.

Het opschrift van deze mededeeling lokt voorzeker de nieuwsgierigheid uit van hem, die het zich herinnert, hoe weinige jaren het is geleden, dat men begon de antieke voorwerpen, die onze terpen opleveren, te bewaren, en hoe men nog pas is aangevangen om zoo hier en daar ter loops er het een en ander van af te beelden. Zeker zijn die voorwerpen niet schoon, maar in onze oogen des te belangrijker, omdat hunne ruwe vormen en het primitieve van hunne gedaante ons juist den *ur*-bewoner dezer streken, in die lang vervlogen tijden, voor oogen stellen. — Maar daarover nu niet meer. — Ik wilde slechts iets mededeelen uit een duitsch, in het jaar 1855 te *Coesfeld* verschenen geschrift, getiteld: *Des Jod. Herman Nünning, Doctoris beider Rechten, ehemaligen Canonici und Scholasticus zu Vreden, Westfälisch-Munsterländische Heidengräber*. Dit boekje is echter toen niet geschreven. Neen, het kwam reeds in 1713 uit, mede te *Coesfeld* en werd, in 1714, te *Osnabrück* herdrukt. Het was oorspronkelijk in het Latijn geschreven onder den titel: *Sepulcretum Westphalico-Mimigardico-gentile; duabus sectionibus partitum, in quarum prima de urnis, in altera de lapidibus ethnicorum sepulcralibus disseritur*. Het bevatte dus twee afdeelingen: *over de urnen* en de *grafsteenen* in Westphalen en Munsterland. Het boekje, met koperen platen versierd, moest een voorlooper zijn van Nünning's onvoltooid (1)

(1) *Monumentorum Monasteriensium decuria I*, een zware 4to band te Wezel, in 1747 verschenen, bevat slechts de plaatsen A—B.

gebleven werk: *Monumenta Monasteriensia*. Dat het nu nog niet van belang ontbloomt is getuigt de vertaling er van 142 jaren na de eerste uitgave door den vikarius E. Hüsing, die het voor eigene rekening uitgaf en met eenige steendrukplaten voorzag.

Bij het lezen van dit geschrift viel mijne aandacht (S. 22) op deze zinsnede: „Terwijl ik mij op de kennis van den „inhoud onzer grafheuvels toeleidde, werd ik door een zeer „vriendschappelijken brief van den HoogWelGeboren heer „Graaf van Limburg Styrum naar *Borculo* genoodigd; „welke heer, welligt bij geruchte, van de door mij gevonden en opgeborgene urnen gehoord had. Hij noodigde „mij uit om mijn gevoelen mede te deelen over de urnen, „die hij onlangs, *in eenige streken van het westelijk Friesland*, uit hunne verborgene graven had laten voor den „dag komen. In groote spanning, om te weten wat dit „was, zij ik naar hem toe en zie, boven alle verwachting, „staan daar 14, zegge veertien, heidensche grafurnen „voor mijne oogen, die, als men den onbeschaafden geest „dier tijden en de ruwe kennis van de pottenbakkerskunst „er van in aanmerking neemt, waarlijk fraai waren te „noemen. Nooit, zegt Nünning, bood zich mij iets „meer gewenscht voor mijn studiewerk aan als toen.” Hij komt er dan ook later op terug en na, op plaat III, een twaalfstal in Munsterland gevondene urnen te hebben afgebeeld, geeft hij op plaat IV de afbeelding der *veertien* Friesche urnen, benevens die van een kam, van een arm-band (gevormd uit steenkralen), van eene bronzen spang en van eene ijzeren holle naald, daarin gevonden, welke vier laatste afbeeldingen, op plaat VI, onder no. 3—6 (*want 1—2 aldaar behooren niet bij de Friesche urnen*) op groo-tere schaal herhaald worden.

Nünning deelt er, S. 43, 48, nog het een en ander over mede, te weten: dat zij op het erfgoed der gravin van Stijrum in *Friesland* waren gevonden. Ofschoon

dus Friesche urnen, vindt hij ze in vorm en versiersels vrij gelijk aan de voor hem inheemsche, maar zij zijn uit zuiverder klei vervaardigd; zulke klei, als nu nog de kleiputten bij Stadtlohn en Vreden opleveren. Ook hadden zij dit eigenaardige, dat zij bij de asch nog eenige bijvoegsels bevatten, hetgeen bij de Westfaalsche urnen zelden het geval is. „Wij vonden die,” zegt hij, „doordien wij „al de urnen, de eene na de andere, in een bekken uitschudden, opdat niets wat onder de asch verborgen ware „ons oog ontsnapte. Nu konden wij alles zien. Onder „deze urnen was meer dan eene, in welke onder de asch „van vrouwen een kam, een armband, een spang, of een „holle ijzeren naald voor den dag kwam. De beukenboom- „kleurige kam was uit been of versteend hout (?) vervaardigd en was met eene menigte kringetjes bekrasd. Boven „was hij, aan beide zijden, tot grootere stevigheid met een „dubbel plaatje van dezelfde zelfstandigheid, door hetwelk „kleine ijzeren nageltjes gingen, voorzien. Het grootste „gedeelte der kamtanden had de tijd verteerd.

„De armbanden bestonden uit grootere en kleinere kogeltjes van witte en roode steen, versierd op alle kanten met „verschillende kleinere en roode invoegsels (geëmailleerd).

„De bronzen, ruw bearbeide spang, (gesp, haak) schijnt „gediend te hebben om het gewaad op te schorten of bijeen „te houden.

„De naald was uit ijzer ter dikte van een stroohalm „en een vinger lang, inwendig geheel hol. Daar hare „gedaante gedeeltelijk vergaan of gebroken was, zoo kon „men niet meer onderkennen, waartoe zij gediend had en „of zij eens de bestemming had gehad om het hair in orde „of bijeen te houden.” Wij merken hierbij op dat pl. IV en VI, 6 ons beide die *naald* vertoonen als een *hoek* zonder *weerhaak* en afgebroken. Wanneer men twee zulke kromme holle naalden aan elkander voegt, dan hebben wij den oorspronkelijksten vorm van het overoude Friesche *oorijzer*.

Maar zelfs al voegt men de beide holle kromme naalden niet bij elkander dan was de holligheid van beide geschikt om verbonden door een draad of halm zulk een oorijzer te vormen. Eene dergelijke naald of speld (*nadel*) werd, zegt de vertaler, in 1854 ook bij het leggen van de baan voor den weg van Vreden naar Zwillbrock gevonden.

Opmerkelijk zijn de sieraden of liever figuren, waarmede velen der veertien urnen zijn bekrast. Van de 14 stuks op tafel IV afgebeeld zijn er 8, die zulke figuren vertoonen. Vijf daarvan zijn kleine urnen, allen van gedaante verschillende.

De grootste van alle 14 urnen is mede met regelmatige strepen en bolletjes daartusschen versierd. Uit den hals van eene der eenvoudige urnen (pl. IV) komen de *snoer* en *naald* te voorschijn; uit den afgebroken hals van eene andere de *kam*; zeker zijn de ruwste urnen de oudste. Geene dezer *acht* vertoonen echter den bolvormigen Groninger tijpe maar zij zijn van onderen *plat*, gelijk de urnen tusschen Midlaren en Zuidlaren gevonden, op het bouwland van Willem Karsten en in het museum te Assen te zien; doch deze laatste urnen zijn allen met strepen of figuren voorzien; figuren, die evenwel weder verschillen met die der *zes* op pl. IV. *Drie* der laatsten hebben zelfs *voetjes*, iets dat men bij een of twee der oudste, zonder figuren, ook ziet. Geene dezer urnen komt ook met de Frankische of de Angel-Saksische tijpe overeen. Bij Roach Smit *Collectanea Antiqua* (I, pl. IX) vindt men Romeinsche urnen en vazen (op zijne woonplaats *Strood* in *Kent* gevonden) waarvan n^o. 10 in de dwarsstrepen overeenkomt met de figuren van de grootste urn maar deze heeft daartusschen *bolletjes*. Wij hebben in ons provinciaal kabinet *scherven*, in Friesland gevonden, die ook zoo gestreept zijn, welke dr. Franks voor Romeinsche scherven verklaarde. De kleur dier scherven is donkergrijs. (Vergelijk *Coll. Ant.* I, pl. XII). Wij vermoeden, dat de Friezen

een gedeelte dezer 14 urnen van aan de Rhijnstreken gevestigde pottbakkers hebben gekregen, gedurende den tijd van het verblijf der Romeinen aldaar.

Ik zeg van pottbakkers, want die kunst bloeide er toen reeds zooals nu; jaarlijks zien wij toch hier te Leeuwarden nog de met Keulsche potten gevulde aken aankomen.

Nog eene vraag: *Wie was die met eene Friesche dame gehuwde Graaf van Limburg Styrum*, die in het begin der 18e eeuw (zeker vóór 1713) Nünning te *Borculo* deze veertien in *Friesland* gevondene urnen liet zien en afteekenen? Wij gissen dat het Frederik Willem was, gehuwd 28 Jan. 1683 met Luts van Aylva van *Witmarsum*, wed. van Frans Duco van Cammingha, heer van Ameland. Deze graaf van Styrum stierf in 1724. Zie *Stamboek*, Aylva 11, v. Styrum 260. Is deze gissing juist, dan kunnen de urnen *auf dem Erbgute der Gräfin S. 43* bij Witmarsum gevonden zijn. Eene vergelijking met urnen in die streken gevonden kan zulks welligt ophelderen. Zeker is het, dat er twee tijpen in die 14 urnen zijn: een *ruwe-oude* en een *beschaafder-latere tijpe* en daar Nünning (S 22) zegt, dat zij *neulich in einigen Gegenden des westlichen Frieslands*, waren gevonden zoo kan men hier aan meer als eene vindingplaats denken, waardoor het verschil wordt opgehelderd, alhoewel hij (S 43) spreekt van „*auf dem Erbgute der Gräfin.*” Was dit de State Aylva bij Witmarssum? Men weet hoe rijk de terp van het nabijgelegen Pingjum is geweest aan Romeinsche en Frankische oudheden, die wij gelukkig in het Provinciaal kabinet, door de zorg van Dr. A. H. van Rینگ van Pingjum, hebben kunnen plaatsn. (1) Evenzoo kan ook een terp of stuk grond bij Witmarsum tot woon- en begraafplaats gediend hebben voor een oud Germaansch en jonger Friesch geslacht.

(1) Zie ons stukje: *la trouvaille de Pingjum. Revue de la Numismatique Belge* 1869, p. 199—205.

III. IJZEREN KOEIJEN.

C. Schotanus in zijne *Beschrijvinge van Frieslandt*, bl. 208, verhaalt ons, dat te *Britswerd*, een dorp van Baarderadeel „in 't huys van de Pastorie een *ijzeren koe* „plach bewaert te worden, dewelcke (gewijdt zijnde) bij „'t opdraghen der dooden voor of achter 't lijck werde „na 't kerckhoff gesleept, na de superstitie der Paepsche „tijden, wanneer de nagelatene een levendich koe aan „den Priester vereert hadden om voor de ziele des af- „gestorvenen te bidden. Ick, „voegt hij er bij,” heb in „mijn kindtsheydt de stucken noch ghesien.” Chr. Schotanus werd geboren den 16 Aug. 1603 te Schingen, waar zijn vader toen predikant was; maar deze ging later naar Britswerd en Wieuwerd en stierf den 19 Febr. 1633. In het begin der zestiende eeuw zag dus Chr. Schotanus deze brokken van de ijzeren koe en hoorde de traditie, die hij, in 1664, in zijne *Beschrijvinghe* opnam omdat gewoonlijk het vreemde, dat wij in onze prille jeugd zien of hooren, onuitwischbaar in ons geheugen bewaard blijft. Wij moeten, ten opzigte van deze vreemde gewoonte al dadelijk opmerken, dat Schotanus ons hier eene uitlegging daarvan geeft, die hem in zijne jeugd *in loco* door anderen werd medegedeeld en dat er reeds althans een 30tal jaren waren verlopen (als wij van 1580 aftellen toen de Reformatie hier kracht kreeg) toen deze uitlegging aan S. als kind werd medegedeeld.

Dat deze vreemde zaak de aandacht van anderen later trok en bijzonder de naam van *ijzeren koeien*, aanleiding tot verschil van meening over de beteekenis daarvan gaf zullen wij aanwijzen. Wij treffen de *ijzeren koe* na Schotanus het eerst aan in de *Drentsche Volksalmanak* van 1842 bl. 133—135. Aldaar wijst R. te A... op het door Schotanus vermeldde, en zegt dat op eenige plaatsen van Drenthe de gewoonte bestaat, om wanneer een nieuwe pre-

dikant in de dienst getreden is, hem alsdan *f* 50, *f* 60 ter hand te stellen, welke hij, naar welgevallen, mag gebruiken, maar welke som door hem aan de kerkvoogden moet worden teruggegeven bij zijn vertrek naar elders of wanneer hij zijne dienst nederlegt of door zijne erfgenamen bij zijn versterf, en in die gevallen ontvangt zijn opvolger die som, op nieuw, ten gebruike. Deze somme gelds draagt „zegt R” den zonderlingen naam van de *ijzeren koe*. Hij voegt er bij, dat men alleen in Drenthe dit gebruik en die vreemde benaming kent en vraagt, of de pastoren in Drenthe, evenals in Britswerd, ook een ijzeren koe moesten bewaren in hun huis, ten gebruike bij begrafenissen en dat zij voor die bewaring het tijdelijk gebruik van zekere somme gelds hadden? Verder wat het sleepen naar het kerkhof beteekende?

De heer Dr. Buddingh in zijne fantastische verhandeling over *het Westland* te Leiden in 1844 verschenen, haalt bl. 146 *Schotanus* en de Drentsche Volksalmanak van 1842 aan en vindt er een heidensch gebruik in. Hij gewaagt van het *Hulle Vulle* of het *ijzeren veulen* te Kesteren (*Castra*) en, op zijne afleidingswijze, vraagt hij zelfs „moet men hier door *koe* (*coe*, *cou* = *koude*) den ijzeren „dood of de *ijskoude* verstaan, die het zinnebeeld is des „doods? Dan zoude men in den lijkbrand ook nog een dieper denkbeeld kunnen zien, als tegenstelling om de „*koude* haren prooi te ontnemen.” (!) Voorzeker met dezen gids zijn wij behoorlijk op weg om . . . te gaan dwalen!

Indien B. de Drentsche volksalmanak van 1843, bl. 197—199, en die voor het jaar 1844, bl. 94—100, had ingezien dan zou hij welligt die verklaring niet hebben geschreven. In het eerste genoemde jaarboekje deelt S. G (ratama) mede dat er bij eene pastory *twee ijzeren koeijen* konden zijn. Hij geeft een extract uit het register der pastorie-opkomsten van Schoonebeek in Drenthe en wel de copia copiae van 1597 eener zeer oude brief

betreffende kerk en pastorij, waar, midden tusschen zielen en andere brooden staat „Nog 2 *ijzeren* koeijen thv de pastorie.” In het jaarboekje voor 1844 geeft S. G. ons licht.

Voorgelicht door Duitsche rechtsgeleerden en Grimms *deutsche Rechts-Altherthümer* geeft hij ons althans de oplossing van de beteekenis der *Drentsche ijzeren koeijen*. Hij wijst op de gewoonte om, somtijds, landhoeven te verhuuren met eenig vee dat daaraan als het ware verbonden toch het eigendom van den verhuurder blijft. Voor dat genot van het vee betaalt de huurder eene jaarlijksche huur en hij is verplicht den koppel vee aan te vullen en volledig te houden en bij het verlaten der hoeve evenveel en even goed vee daarmede op te leveren. Dit is *ijzeren vee*. Door eene fictie blijft het bestaan als ware het van ijzer. Het *code Napoleon*, art. 1821, vermeldt nog *le cheptel de fer*. In Duitschland heet het vee, op die wijze, in pacht gegeven *eisernes Vieh*, *stamm Vieh*. (1) Die overeenkomst heet *contractus socidae* en zelfs is er een spreekwoord uit ontstaan „*eisernes Vieh stirbt nicht*. Deze opheldering past S. G. toe op de *Drentsche ijzeren koeijen*. Hij vermoedt dat de geldsommen de representanten of aequivalenten zijn van die zoogenaamde ijzeren koeijen, dus „sommen in de plaats gesteld voor de werkelijke koeijen, wanneer de pastoor geene koeijen wenschte te houden, of men, door veesterfte, die niet kon bekomen.”

Zonder van elkander te weten zette, nagenoeg terzelfder tijd, de heer J. van der Veen Az., in 1843, de pen op het papier en schreef het stukje, *De ijzeren koe*, opgenomen in het in 1844 gedrukte 1e stukje van zijn *Drentsch Mosaik* bl. 22—27. Hij deelt ons mede dat ook in de provincie Groningen, onder anderen te Vlagtwedde de ijzeren koe bestond en dat, in bijna iedere

(1) Ook wel *Immer Kue*, *Immer Rint* en *Stahlerne Kueh*.

gemeente, de waarde verschilt b.v. te Gasselte f400, te Ruinen f120. Zonder zich te beroepen op Duitsch of Fransch regt, komt hij tot dezelfde conclusien als de heer Gratama, „maar wil de ijzeren koe niet zoeken in de tijden toen het Roomsch-Catholicismus in Drenthe zijnen schepter zwaaide.” De redenen, die hij daarvoor opgeeft „dat de geloovige leeken den pastoor wel van melk en boter „zullen voorzien hebben, even als nu, en dat het strijdig „is met de priesterlijke gemakkelijheid om voor boer te „spelen” zijn niet houdbaar. Even als later met de predikanten het geval was in de afgelegene Drentsche dorpen was het houden van koeijen, ook voor den wintervleeschkuip, dikwerf eene noodzakelijheid. Hoe menig burger, in onze jeugd en zelfs later, hield er nog niet zijn slachtbeestje op na en vond, zelfs hier in de stad Leeuwarden, tijdverdrijf en genoeg in het houden van koeijen. Waarom zouden de pastoors die ook niet gehad hebben in hun eenzaam leven?

In het tweede stukje van zijn *Drentsch Mosaik*, in 1848 verschenen, leverde de heer J. van der Veen Az. bl. 12—14 het bewijs voor zijne gissingen, zwart op wit, door het mededeelen van eene acte uit *Schoonebeek* van 12 April 1765, waaruit blijkt, dat vermits de predikant H. L. Boelen „geene beesten houdt en ook niet weer „denkt te houden met hem een minnelijk accoord *over de „bekende twee ijzeren koeijen* is ingegaan, so namelijk, dat „hij predikant aan het carspel Schoonebeek, voor gemelde „twee ijzeren koeijen f50, aanstonds, bij 't ingaan en „tekenen van 't accoord zoude uittellen, waarmede hij de „genoemde beide ijzeren koeijen voor altoos en volkomen „voldaan zoude hebben.” Bij zijn leven, deed dus Ds. Boelen, teruggave der beesten, die hij niet in gebruik meer bezat of wilde bezitten. Tot 1765 was dus in Schoonebeek nog het oude gebruik van vee te geven in zwang. Voor altijd, zegt zegevierend de heer van der Veen

ten slotte bl. 15, is dus door deze acte een einde gemaakt aan het verschil over den waren oorsprong der zoogenaamde *ijzeren koeijen*.

Wij kunnen zulks beamen wat de Drentsche ijzeren koeijen betreft maar de ijzeren koe van Britswerd is er nog niet volledig door opgehelderd. Het aanwezig zijn in natura van eene gewijdde ijzeren koe in de pastorie, het slepen voor of achter het lijk op den gang naar het kerkhof, wanneer de nagelatenen eene levendige koe voor zielmissen vereerd hadden zijn nog niet *im reinem* of *secundum* Lucam. v. d. Veen I 1844, bl. 23, houdt het voor een sprookje om dat het hem nergens is gebleken dat het ergens in ons land ooit gebruikelijk is geweest dat des overledenes vee het lijk bij de begrafenis moest volgen, evenmin dat het in beeldtenis den lijktrain werd nagesleept. — Maar dit is een negatief bewijs, en wat de heer v. d. Veen aldaar zelven aanvoert van het gebruik om het rouwpaard te laten volgen, bewijst, dat het toch niet ongewoon was om de uitvaart, op deze of dergelijke wijze op te luisteren, ja wij gaan nog verder, de inhoud van vele Germaansche grafheuvels duidt aan dat ook vee in de verbranding van het lijk moest deelen.

De heer van der Veen doet nog eenige vragen enz. die tot de zaak niets afdoen b.v.: Hoe kan het volgen eener koe den lof en de glorie van het door haar gevolgde lijk vermelden en hoeveel minder nog het ijzeren afbeeldsel? Wat eene erge nis voor de diep bedroefde gade om zoodanig ijzeren meubel door het rulle *zand* (n.b. te Britswerd midden in de *klei*) te zien sleepen! Ten slotte komt alles hoe meer hij er over nadenkt des te fabelachtiger hem voor. Zelfs de verklaring van Schotanus dat hij in zijne kindsheid nog stukken van die ijzeren koe gezien heeft bewijst hem weinig of niets. Zonder twijfel, zegt hij, heeft men Schotanus in de pastorie te Britswerd

stukken ijzer vertoond en de daaraan verbonden overlevering medegedeeld, maar dat ijzer komt „zoo drukt v. d. Veen zich uit” telkens zoo gek tusschen beiden — want een ijzeren kop b.v. laat zich zoo moeilijk van een ijzeren romp scheiden enz. enz. V. d. Veen bedacht niet, dat Schotanus zeker meermalen als kind die stukken gezien had in zijns vaders pastorie; dat het voorwerp gelijk zoovele roomsche voorwerpen (adres aan den beeldenstorm en de in elkander getrapte groote zilveren kelk te Winsum niet ver van Britswerd voor eenige jaren gevonden) na 1580, kan vernield zijn. Ware het, toen Schotanus nog zoo jong was langer geleden, dan kon men welligt aannemen, dat het gebruik of de beteekenis van het zinnebeeld van de ijzeren koe al was verloren gegaan, maar indien het tot omstreeks 1580 stand hield, dan kon zulks in 30/40 jaren niet het geval zijn omdat er toen nog menschen leefden die het slepen gezien hadden en de aanleiding daartoe kenden.

Iets anders is het wanneer wij hier met eene verminkte traditie te doen hebben, die men aan den jongen Christiaan Schotanus verhaalde toen hij naar jongens aard naar het gebruik van die ijzeren koe vroeg. Men was vergeten wat die ijzeren koe beduidde en omdat men het niet meer wist ontstond het sprookje van het slepen enz. Maar er was dan toch zulk eene ijzeren koe! Waartoe? hoor ik vragen.

Gratama (*Drentsche Volks-Alm.* 1844 bl. 98) vindt de oplossing van de Friesche ijzeren koeijen ook veel moeilijker dan die van de Drentsche. Met hem vinden wij de oplossing *in eene fictie*. Hij grondt zich op een stuk van Hüeck, geplaatst in het *Zeitschrift für deutsches Recht* van Reyscher en Wilde V. 1841 S. 236, getiteld: *die Viehverstellung*. Men plaatste bij iemand, die zich tot jaarlijksche afgifte van een kalf of van eene zekere hoeveelheid melk verbonden had, zonder eene koe daarvoor

in bezit of gebruik gekregen te hebben, geschilderde en ijzeren of stalen koeijen in de stal. Het was eene fictie om eene verplichting tot prestatie voor te stellen. Welnu „zoo zeggen wij” kan te Britswerd ook zoo iets niet hebben plaats gehad? In oude tijden heeft de pastoor aldaar het regt om eene koe te houden maar hij koopt dit af door het beding dat de gemeentenaren hem de opbrengst in natura zullen leveren. Het bewijs daarvan is de ijzeren koe die in de pastorie bewaard wordt. Zelfs is dan het slepen achter het lijk, hoewel vergroot verklaarbaar, wanneer het alleen geschiedde wanneer de benificant stierf als bewijs dat de verbindtenis was verbroken en hernieuwd kon worden met den opvolger hetzij *in natura of in fictie* dat is dat de opvolger mede eene koe kon vorderen of de praestatie van hare opbrengst. Van dat geval dat door het zeldzame in het geheugen bleef maakte de overlevering de verplichting voor den pastoor niet alleen om zielmissen te doen voor den overledenen wanneer hier door dezen eene koe was gelegateerd maar ook om van deze vrome daad openlijk te doen blijken door het laten slepen van de ijzeren koe als representant, van het geschenk, achter het lijk.

Hoe het zij! het door Christiaan Schotanus op Britswerd vermeldde achten wij te meer waard om nog eens besproken te worden omdat ook in onzen tijd in een der jaargangen van het *Almanak van Landbouwers* ook nog van eene ijzeren koe te Huizum moet gewag zijn gemaakt. Britswerd staat dus niet alleen. (1)

(1) Na de voorlezing dezer aanteekening in eene der winteravondvergaderingen van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, 1873/74, verscheen te Leeuwarden, in April 1875, een interessant geschrift van Ds. G. H. van Borssum Waalkes getiteld *De kerkelijke toestand van het Dorp Huizum vóór de Hervorming aangewezen meestal uit onuitgegeven stukken.*

Van de ijzeren koeijen te Huizum wordt aldaar bl. 26, 29 (§) en

IV. OOSTERENDER OUDHEDEN.

Een terp bij *Oosterend*, een dorp van Hennaarderadeel in Friesland leverde in het voorjaar van 1849 eenige oudheden op, waarover Dr. L. J. F. Janssen het een en ander, in den winter van 1849/50 in eene vergadering der Maatschappij van Ned. Letterkunde te Leiden mededeelde (zie *Verflag* 1850 bl. 41). Hiervan is de hoofdinhoud in de *Drentsche Volks-Almanak* van 1851 (bl. 178—179) ter opheldering van en vergelijking met een dergelijke vondst te Odoorn in Drenthe, in Aug. 1850 gedaan, medegedeeld. Uit dezen schuilhoek brengen wij die zaak nu nog eens aan het licht. Dr. Janssen verhaalt ons t. a. p. (na het gevondene te Odoorn voor een put te hebben verklaard): „dat hij in de lente van 1849 zich in Friesland bevondt „en wel te Oosterend, op den terp van Ate Klazes „Wierdsma, die toen juist afgegraven werd. Deze terp „zegt hij” van p.m. 5 bunders uitgestrektheid en ter hoogte „van 3 el, leverde vele voorwerpen van vroegere bescha- „ving op, overblijfselen uit het huisselijk en maatschappe- „lijk leven van de oude bewoners, meest uit het Merovin- „gische en Karolingische tijdperk, en vooral bestaande in „doorboorde schijven, potten en mortieren van gebakken „aarde, naalden, kammen, schaatsen van been enz. In „dezen terp „zoo vervolgt hij” vond men ook, *ter diepte „van 2 el onder den beganen grond*, eenen *houten put*, in „den vorm van eene ton, zamengesteld uit gekloofde stuk- „ken hout van 19 voet lengte, welke put zoo wijd was als

bl. 55, en van eene levende koe in 1505 geschonken aan St. Johannes, Huizums patroon (bijlage G bl. 53) gewag gemaakt.

Van ijzeren koeijen wordt in een stuk van 10 Mei 1527, bijlage H bl. 55 gesproken: „Bij de betwiste scheiding sullen die pastoer ende „foschden holden alle tilber goedt luttick ende groet alst bijfonden is „met *ijser koeijen*, die ijser koeien sullen wesen opt pastoerschip mettet „hoeij ende kalveren toe profijt die patroon alst bijfonden is.”

„de dikte van een middelmatig mensch. Toen men de „planken of stukken hout weggenomen had, was er nog hel- „der water opgeborreld, hetwelk door de arbeiders gedron- „ken en uitmuntend van smaak bevonden was. Dr. Janssen merkte ten slotte op, „dat hoewel deze put geenszins „Romeinsch was, hij met de landelijke putten der Romei- „nen te Voorburg, Westervoort en Vechten gevonden, „overeenkomst had, maar dat de zamenstelling zoo een- „voudig en natuurlijk was, dat er zeer weinig nadenken „toe behoorde en dat toen de behoefte eens aanwezig was „men die ligt kon vervaardigen zonder juist Romeinsche „voorbeelden te behoeven!”

Wij voegen hier nog een paar opmerkingen bij: Het vinden van dezen houten put twee el *onder den beganen grond* en dus slechts één el boven het niveau van het om- liggende vlakke land, (vermits de terp maar 3 el hoog was) bewijst, *dat die terp allengs meer en meer is opgehoogd.* Waardoor? waarschijnlijk niet alleen van zelven, allengskens zoo als in Italie de zoogenaamde *terramaren*, door den afval der bewoners, hetzij menschen of dieren, maar ook opzettelijk door het aanbrenge van meer aarde waardoor de put eindelijk twee el beneden den kruin kwam.

En hiervoor was een gegronde reden.

Naarmate de Friesche zeegaten ten N.W. door hevige stormen wijder werden (hetgeen men historisch kan aan- toonen), naar die mate drong het zeewater meer naar binnen en stuwde ook het binnenwater, *dat zooveel ligter is*, op. Wij, die den watervloed in Friesland van 1825 beleefd hebben, herinneren ons dat verschijnsel nog duide- lijk en die het niet beleefd hebben kunnen zich er op de kaart, gevoegd bij *van Leeuwens Watervloed*, van over- tuigen. Allengs *moest* men dus in Friesland de terpen verhoogen, of het land met dijken omringen.

Van zulk eene omringing is de Pingjumcr (een paar uren ten westen van Oosterend) waarschijnlijk eene der oudste.

(Zie *Revue de la Num. Belge* [1869 p. 199]). Daarom noemde men dien cirkelvormigen dijk, die Pingjum met de staten Pibema, Hania, Aggema, Waltinga en het klooster *de Wijngaard des Heeren* enz. omsloot, den *gulden halsband*. Hoe hoog het water hier kon stijgen bewijzen het verlaten van het klooster voornoemd uit dien hoofde door de bewoners, tijdelijk in 1287 en voor goed in 1509. Herinneren wij ons nog dat de Slachtedijk (ook in verband gebracht met den Pingjummer halsband) ten Z. van *Oosterend* loopt. Wanneer wij de talrijke kronkels daarin, (zoovele getuigen van dijkverleggingen door doorbraken) vooral tusschen Kiesterzijl en de tille bij Achlum, het westelijke, het meest aan den golfslag blootgestelde gedeelte, opmerken, dan zien wij reeds daarin de bevestiging van onze opmerking, dat de stormen hier soms met kracht het water opstuwden en men dus dientengevolge de terpen allengs kunstmatig moest verhoogen.

Eene tweede opmerking is deze: de diepte waarop de bedolven put is gevonden, bewijst dat hij bij de opwerping van den terp is gegraven en dus zeer oud is. Des te opmerkelijker is het, dat die niet, zooals te Odoorn, uit één dikken hollen boom bestond maar uit planken of stukken hout (zoo zegt Dr. Janssen als ooggetuige) was zamengesteld.

In die tijden moest men dus al werktuigen gehad hebben om stukken hout van 19 *voeten lengte* te kloven. Bestemde men die voor een *put*, hoeveel te eerder dan voor een *huis*, een *schip* enz. Wij kunnen dus aannemen dat de gravers van dien put al houten huizen gelijk die in Noorwegen en Noord-Amerika kenden en dat de meer welgestelden daarin woonden en er hun vee, des winters, in bergden. Ook voor schepen moesten zij dienen en de zee-togten der Friezen ter roof of handel, twee zaken die toen meestal gepaard gingen, worden ons begrijpelijk.

N A S C H R I F T.

Bij de voorlezing van het laatste stukje in eene winteravondvergadering van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde 1873/74, merkte men op, dat de uitdrukking, door Dr. Janssen gebezigd, „*onder den beganen grond*”, niet bedoelde onder de kruin van den terp, maar *onder den vlakken grond* er van. Neemt men dit aan, hoewel Janssen spreekt van „*In* dezen terp,” en niet van *onder* dezen terp, dan wordt de put nog veel ouder, natuurlijk ouder dan de later daarover heen gehoopte terp.
